

Застосування провокації в боротьбі з проявами тероризму в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX століття

Олександр ФІЛОНОВ,
кандидат юридичних наук, доцент,
декан факультету права
Донецького юридичного
інституту МВС України

У зарубіжній та вітчизняній історичній і юридичній літературі чимало досліджень присвячено з'ясуванню суті провокації в ході оперативно-розшукової діяльності, проблемам її допустимості або неприпустимості, відповідальності за неї посадових осіб і безпосередніх виконавців.

31

Поняття провокації злочину продовжує дискутуватися як ученими, так і працівниками правоохоронних органів, судів та адвокатури. Проблему оцінки провокації недостатньо широко висвітлено в теорії кримінального права. Тому вивчення цього явища у зв'язку з використанням провокації в ході боротьби органів поліції, жандармерії і спеціальних служб з проявами тероризму в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX століття, на наш погляд, становить певний науковий інтерес і має значення для вивчення і розробки рекомендацій щодо організації цієї боротьби в теперішній час.

Питанням визначення суті провокації, її допустимості або неприпустимості в діяльності правоохоронних органів загалом і в організації оперативно-розшукової роботи зокрема присвячено чимало наукових, фахових публікацій, публікацій мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них праці таких науковців і фахівців, як П. Курлов, Н. Таганцев, В. Новиков, І. Урисон, І. Ліпранді, І. Волгін, А. Скрипильов, С. Жаров, М. Палеолог, В. Набоков, З. Перегудова, О. Ярмиш, Р. Мулукаєв, С. Радачинський, В. Іванов, А. Возний, В. Котін, В. Ковальов та ін. На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на зв'язку такого явища, як провокація, з головними завданнями і функціями поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в запобіганні тероризму і забезпеченні невідворотності покарання за ці злочини.

Метою цієї статті є спроба наукового аналізу провокації як одного із засобів діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії як органів боротьби з тероризмом наприкінці XIX – початку XX століття на підставі архівних документів, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ), наукових і фахових досліджень у цій сфері.

Для досягнення зазначеної мети застосовувалися методи історичного аналізу та порівняння.

Нормативні документи, які регулювали діяльність поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії як органів боротьби з тероризмом наприкінці XIX – початку XX століття, визначали агентурне (внутрішнє) спостереження як єдиний цілком надійний засіб, що забезпечує поінформованість і покладає на особу, яка відає політичним розшуком, насамперед залучення й збереження внутрішніх секретних агентур.

Дослідники цього аспекту діяльності правоохоронних органів Російської імперії відзначають два різновиди внутрішнього (агентурного) спостереження: пасивне (інформаторство) і активне (політична провокація) [1].

При цьому, як свідчить аналіз нормативних документів і наукових джерел, інформаторством слід вважати пасивне спостереження за особами і їхньою злочинною діяльністю зсередини злочинної організації за завдан-

ням співробітника поліції, жандармерії або спеціальних служб Російської імперії із запобігання та припинення терористичної діяльності.

Здійснення провокацій широко застосовувалося в практиці охоронних відділень. П. Курлов, який з 1909 року обіймав посаду товариша міністра внутрішніх справ, завідувача поліції, командира окремого корпусу жандармів, зазначав, що провокація фактично є організацією або співучастю у злочині з метою виявлення екстремістських елементів [2]. На практиці «співробітництво» від «провокації» розрізнити дуже важко, у деяких випадках ці поняття збігалися [3].

Директор Департаменту поліції з 1906 по 1909 рік М. Трусевиц на допиті в Надзвичайній слідчій комісії зазначив: «Провокация понимается, например, много и вообще чинами, прикосновенными к розыскной деятельности, совершенно не так, как она понимается в общезнании. У нас различались понятия сотрудничества и провокации. Сотрудник это есть лицо, осведомленное и доставляющее сведения о том, что ему известно... А провокация это есть уже проявление инициативы агента в деле преступления» [4]. В підписаному ним циркулярі № 125449 від 10 травня 1907 року «провокаціям» називалися випадки, коли агенти намагалися «сами создавать преступные деяния и подводит под ответственность за содеянное ими других лиц, игравших в этом деле второстепенные роли или даже совершенно неповинных» [5].

Метод політичної провокації був опосередковано врегульований правовими нормами актів охорони. Параграф 4 Інструкції (1907 р.) Департаменту поліції МВС Російської імперії з організації і ведення внутрішнього (агентурного) спостереження (далі – Інструкція Департаменту) розкривав мету застосування провокації: «Все стремления политического розыска должны быть направлены к выяснению центров революционных организаций и к уничтожению их в момент наибольшего проявления их деятельности» [6]. Причому ця мета розшуку не нова, вона стояла на порядку денному набагато раніше, ніж було підготовлено Інструкцію Департаменту. Про це повідомляє генерал-майор окремого корпусу жандармів, службовець Московського і начальник Київського охоронних відділень, начальник імператорської двірцевої охорони О. Спиридович: «В борьбе с революционным движением на местах практиковались... два метода. Первый состоял в том, что организации давали сплотиться и затем ликвидировали ее, чтобы дать прокуратуре сообщество с большими, по возможности, доказательствами виновности» [7]. Адже сама по собі участь у «сообществе, составившемся для учинения тяжкого преступления», передбаченого ст. 99 (замах на життя, здоров'я, свободу або взагалі на недоторканність священної

Засновник –
Верховна Рада України

Головний редактор
Світлана ПИСАРЕНКО

Редакційна колегія:

Віктор КОРНІЮК, Лариса СЕВЕРЕНЧУК,
Юрій АРТЕМЕНКО, Олександр БАНДУРКА,
Іван БОКІЙ, Степан ГАВРИШ, Віктор ГРАБ,
Юлій ЮФФЕ, Віктор КИРИЛЛОВ,
Олександр КОПИЛЕНКО, Анатолій МАТВІЄНКО,
Павло МАТВІЄНКО, Анатолій МАЦІЮК,
Микола МЕЛЬНИК, Борис ОЛІЙНИК,
Сергій ПРАВДЕНКО, Анатолій СЕЛІВАНОВ,
Лесь (Леонід) ТАНОЮК, Віктор ТАРАН (Терен)

Головний редактор

Світлана ПИСАРЕНКО – 235-81-55

Приймальня:

Любов САЛЮК – 235-79-58

Заступник головного редактора

Віктор КОРНІЮК – 272-46-30

Відповідальний секретар

Лариса СЕВЕРЕНЧУК – 235-79-53

Головний бухгалтер **Ірина КИСІЛЬ**,

Жанна СИМОНЕНКО – 235-79-58

Відділ з висвітлення питань

парламентської діяльності:

Микола БІЛОКОПИТОВ – 234-67-78,

Олексій СИЩУК – 235-79-55,

Юлія ЦИРФА – 234-67-78,

Тарас РОМАНЮК – 234-67-78

Відділ соціально-економічної політики

та правового забезпечення:

Завідувач **Олександр МАЛІЄНКО**,

Оксана СКРИПНИК – 235-81-56

Відділ гуманітарної політики:

Завідувач **Ольга КЛЕЙМЕНОВА**, – 235-79-55,

Лучія ПУЗИКОВА, **Лариса МАРЧУК**,

Микола СЛАВИНСЬКИЙ, **Євген ТИЩУК**,

Віталій БУЛАТ

Літературні редактори: **Олена ЧОПОВСЬКА**,

Валентина НЕСЛУЖЕНКО – 235-79-60,

Наталка СЕМІВОЛОС – 235-79-53

Реклама та передплата:

Віра ПРАВІНА – 272-46-23,

Сергій ДУБРОВІН – 234-68-30

Дизайн – **Ольга ПРОКОПЧУК**,

Анна СЕРДЕЧНА – 235-81-56

Верстка – **Сергій ЛОСЕНКО** – 235-81-56,

Сергій УСЕНКО, **Наталія КУТНЯК** – 235-79-60

Підтримка сайту –

Євген СИНЕЛЬНИКОВ – 235-79-60,

Олексій ЛОЗИНСЬКИЙ, **Діана ТОКОВЕНКО**

04053, Київ-53,

пров. Несторівський, 4

E-mail: mail@viche.info

E-mail: viche@rada.gov.ua

www.viche.info

Підготовку та випуск у світ журналу «Віче»

за дорученням засновника здійснює редакція.

© Віче, 2013.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого

засобу масової інформації КВ № 570

від 05.04.1994.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.

І залишає за собою право на редагування,

опублікування наданих авторами творів та сплату

авторського гонорару. Рукописи не рецензуються

і не повертаються.

При передачу посилання на «Віче» обов'язково.

Відповідальність за зміст і достовірність

рекламних оголошень несуть рекламодавці.

"R" – матеріали, які друкуються на правах реклами

Підписано до друку 14.06.2013.

Формат 60x84/8.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 2,3.

Зам. № 10-0503. Тираж 2000 прим.

Ціна договірна.

Набрано і зверстано на комп'ютерному

комплексі редакції журналу «Віче».

Надруковано з готового оригінал-макета

у ТОВ «НВП Поліграфсервіс»,

02094, м. Київ, вул. Магнітогорська, 1с,

Свідчення про державну реєстрацію

№ 194856 від 26.02.2001 р.

Журнал «Віче» читають у Верховній Раді та її коміте-

тах, адміністрації Президента України, Кабінеті Міні-

стрів України, Держкомтелерадіо. Він також надхо-

дить до бібліотек Конгресу США та Ради Європи, до

Книжкової палати України, Національної бібліотеки

України імені В. І. Вернадського, Національної парла-

ментської, Державної науково-технічної, Держ-

авної бібліотеки для юнацтва, Державної науково-

педагогічної, Центральної імені М. Островського.

особи царюючого імператора, імператриці чи нащадка престолу, або на повалення царюючого імператора з престолу, або на позбавлення його влади верховної, або на обмеження прав її) або ст. 100 (насильницький замах на зміну в державі чи в будь-якій її частині встановлених законами способу правління чи порядку спадкування престолу, або на відторгнення від держави будь-якої її частини) Кримінального уложення (1903 р.), каралася каторжними роботами впродовж 8 років або безстроково [8]. Проблема полягала в тому, що без наявності повного складу вказаних злочинів довести їх було досить складно. Уперше з такими проблемами жандарми стикнулися після прийняття 19 травня 1871 року Правил про порядок дії чинів корпусу жандармів із розслідування злочинів [9], внесених згодом до Статуту карного судочинства. Ці Правила покладали на жандармів обов'язок проведення попереднього слідства щодо суті державних злочинів. У результаті, відзначає дослідник А. Скрипильов, «доходивши до суда матеріали таких дознаний подвергались уничтожающей критике защиты, указывавшей на бездоказательность многих фактов, приводимых обвинением» [10].

Залучати співробітника до участі в суді як свідка охрарка не могла, бо це означало б його остаточний провал, що вважалося в охрарці неприпустимим. Тому в суд треба було пред'являти явні докази злочину й свідків [1, с. 71–73].

Інструкція Департаменту встановлювала, що особи, котрі видають розшук, повинні обов'язково пам'ятати, що між «співробітництвом» і «провокаційством» доволі тонка межа, яку дуже легко перейти. Вони мають знати, що в умінні не переходити цю межу й полягає мистецтво ведення успішного політичного розшуку [6, § 30]. Тобто нормативний документ, з одного боку, завуальовано вимагав застосування серед способів внутрішнього спостереження провокацію, а з другого – прямо вказував на неприпустимість застосування провокації, роблячи дуалістами безпосередніх виконавців. За такого стану речей прийняття рішення про застосування провокації залишалось за виконавцями.

Першим і практично єдиним нормативним заходом проти провокації був циркуляр від 26 жовтня 1913 року товариша міністра внутрішніх справ, команди Окремого корпусу жандармів В. Джунковського, що вимагав від начальників пошукових установ «ликвидувати революционные группы, как скоро агента даст ... определенные и достоверные сведения о наличии преступной деятельности, а наружное наблюдение осветит связи и взаимоотношения заподозренных лиц» [3]. Знявши в такий спосіб вимогу ліквідації в момент

«наибольшего проявления деятельности», В. Джунковський зробив провокацію непотрібною. Зворотним боком цього була відсутність вагомих доказів для суду, й репресія стала можливою або в адміністративному порядку, або результаті залучення секретних співробітників як свідків, що спричиняло їх провал.

Отже, з огляду на викладене, очевидним є антагонізм правоохоронної діяльності, коли для досягнення цілком законного результату де-юре (викриття злочину і притягнення злочинців до встановленої законом відповідальності) та суспільно корисної мети де-факто (запобігання проявам екстремізму) застосовується метод, який перебуває поза законною процесуальною сферою. Аналіз сучасної наукової думки свідчить, що цей антагонізм навіть нині не подоланий цілком. Ось чому вказана тема, на наш погляд, потребує подальшого наукового дослідження в кримінально-матеріальному аспекті щодо кваліфікації певних діянь негласного апарату органів боротьби з тероризмом, в умовах необхідності викриття особливо небезпечних злочинів, характерною ознакою яких є тероризм, та неможливості їх припинити; і в аспекті оперативної-розшукової роботи щодо вдосконалення форм і методів роботи з негласним апаратом. □

Джерела

1. *Жаров С. Н.* Нормативное регулирование деятельности политической полиции Российской империи. – [Электронный ресурс]. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М.: РГБ, 2003.
2. *Курлов П. Г.* Гибель императорской России. – М.: Современник, 1991. – С. 120.
3. ГАРФ. Ф. 58. Оп. 5. Д. 4. Л. 294.
4. Падение царского режима: Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства: В 7-ми т. / Под ред. П. Е. Щеголева (Л.-М., 1924-27). – Т. 3. – С. 211–212.
5. ГАРФ. Ф. 58. Оп. 5. Д. 4. Л. 74.
6. Инструкция Департамента полиции МВД Российской империи по организации и ведению внутреннего (агентурного) наблюдения. [Электронный ресурс]. – http://tipolog.atpspace.com/doc_instrukcia_age ntnabl.htm
7. *Спиридович А. И.* Записки жандарма. – М.: Художественная литература, 1991. – С.133.
8. Российское законодательство X – XX веков. Т. 9. – М., 1994. – С. 300.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. 46. – СПб., 1874. – № 49615.
10. *Скрипильев А. Е.* Об одной стороне судебной контрреформы в России // Советское государство и право. – 1983. – № 9. – С. 122.